

ДІНТАНУ

FTAMP 21.41.63

<https://doi.org/10.47526/3007-8598.6513>

ТӨЛЕБИ ОСПАН^{1*} , ТӨРӘЛІ ҚЫДЫР² , НАУРЫЗБАЙ УТПИНОВ³

^{1*} Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,

PhD докторант (Алматы, Қазақстан), e-mail: otolebi@list.ru

² ҚМДБ Ислам ғылыми-зерттеу институты, директор, филология ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан), e-mail: qydyr.torali@gmail.com

³ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Ғылыми қызметкер, PhD (Алматы, Қазақстан), e-mail: info@muftyat.kz

АЛТЫН ОРДА ХАНДАРЫНЫҢ ҰСТАНҒАН ДІНІ ЖӘНЕ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Алтын Орда хандарының діни ұстанымдарына қатысты ортағасырлық жазба ескерткіштер мен ғылыми тұжырымдар сараланады. Жошы ұлысындағы тәңірлік, буддизм, христиандық және исламның ықпалы талданып, Жошы, Бату, Меңгі-Темір хандардың діни төзімділігі, Берке, Өзбек және Жәнібек хандардың исламдандыру үдерісіндегі рөлі көрсетіледі. Өзбек ханның исламды қабылдауына қатысты тың тұжырымдар ұсынылып, Тоқта ханның өмірінің соңында мұсылман болғаны кейінгі зерттеулер негізінде қарастырылады. Шыңғыс ханның «Ұлы жасағындағы» барлық дінге құрметпен қарау қағидасы уақыт өте әлсіреп, билеушілер жергілікті халықтардың сенімдерін қабылдай бастады. Бұл жағдай Жошы, Шағатай және Илхан мемлекеттерінен байқалады. Нәтижесінде үш ұлыстың билеушілері мұсылмандықты қабылдап, жергілікті мәдениетпен ықпалдасты. Жошы ұлысындағы исламдану үш кезеңнен тұрды: Берке хан исламды мемлекеттік дін деңгейіне көтерсе, Өзбек пен Жәнібек тұсында халық жаппай исламданды. Фихта Әбу Ханифа, ақидада Матуриди, рухани ілімде кубрауи және ясауи мектептері орнықты. Кейін ясауи мектебі басымдық алып, «ханафи-матуриди-ясауи» үштағаны қалыптасты. Осы негізде түркілік дүниетаным исламдық құндылықтармен, дін дәстүрмен сабақтасып, дәстүрлі діни таным орнықты. Бұл мұра Қазақ хандығына жалғасып, қазақ рухани кеңістігінің тұтастығына айналды. Сондықтан аталған дәуірдің діни антропологиясын зерттеу маңызды.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Жошы ұлысы, хандар, дін, ислам, несториан, будда, тәңір.

Tolebi Ospan¹, Torali Kydyr², Nauryzbai Utpenov³

¹ Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, PhD Student, (Almaty, Kazakhstan), email: otolebi@list.ru

² Islamic Research Institute RAKM, Director, candidates of philology sciences, (Almaty, Kazakhstan), email: qydyr.torali@gmail.com

³ Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Researcher, PhD (Almaty, Kazakhstan), email: info@muftyat.kz

*Cite us correctly:

Оспан, Т., Қыдыр, Т., & Утпинов, Н. (2026). Алтын Орда хандарының ұстанған діні және толеранттылық негіздері. *НІКМЕТ*, 3(9), 16–27. <https://doi.org/10.47526/3007-8598.6513>

Мақаланың редакцияға түскен күні 08.09.2026 / қабылданған күні 25.09.2026.

The Religion of the Golden Horde Khans and the Foundations of Tolerance

Abstract. The article analyzes medieval written sources and scholarly interpretations concerning the religious beliefs of the Golden Horde khans. It examines the influence of Tengrism, Buddhism, Christianity, and Islam in the Jochid Ulus. The religious tolerance of Jochi, Batu, and Möngke-Temür, as well as the role of Berke, Öz Beg, and Janibeg in Islamization, is highlighted. New conclusions regarding Öz Beg Khan's conversion to Islam are proposed, while Toqta Khan's acceptance of Islam near the end of his life is examined in light of recent research. Over time, Genghis Khan's principle of equal respect for all religions, embodied in the "Great Yassa," weakened, and rulers began adopting the beliefs of local populations. This tendency was evident in the Jochid, Chagatai, and Ilkhanid states. Eventually, their rulers embraced Islam and integrated into local cultures. Islamization in the Jochid Ulus occurred in three stages. Berke elevated Islam to the status of a state religion, while mass Islamization began under Öz Beg and Janibeg. The Hanafi school, Maturidi theology, and the Kubrawi and Yasawi traditions became established. Later, the "Hanafi–Maturidi–Yasawi" triad emerged, combining Turkic worldview, Islamic values, religion, and tradition. This legacy continued in the Kazakh Khanate and became the foundation of the unity of the Kazakh spiritual space.

Keywords: Golden Horde, ulus Jochi, khans, religion, Islam, Nestorianism, Buddhism, Tengri.

Толеби Оспан¹, Торали Кыдыр², Наурызбай Утпинов³

¹*Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, PhD докторант
(Алматы, Казахстан), email: otolebi@list.ru*

²*Исламский научно-исследовательский институт ДУМК, директор, кандидат филологических наук, доцент (Алматы, Казахстан), email: qydyr.torali@gmail.com*

³*Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, научный сотрудник, PhD
(Алматы, Казахстан), email: info@muftyat.kz*

Религия ханов золотой орды и основы толерантности

Аннотация. В статье анализируются средневековые письменные источники и научные концепции, касающиеся религиозных взглядов ханов Золотой Орды. Рассматривается влияние тенгрианства, буддизма, христианства и ислама в Улусе Джучи. Раскрываются религиозная толерантность Джучи, Бату и Менгу-Тимура, а также роль Берке, Узбека и Джанибека в исламизации государства. Предлагаются новые выводы о принятии ислама ханом Узбеком, а обращение хана Тохты в ислам в конце жизни рассматривается на основе современных исследований. Со временем принцип равного уважения ко всем религиям, закреплённый в «Великой Ясе» Чингисхана, ослаб, и правители стали принимать верования местного населения. Это наблюдалось в государствах Джучи, Чагатай и Ильханов. В итоге их правители приняли ислам и интегрировались в местную культуру. Исламизация Улуса Джучи проходила в три этапа. Берке возвёл ислам в статус государственной религии, а при Узбеке и Джанибеке началась массовая исламизация. Утвердились ханафитский мазхаб, матуридитское вероучение, школы Кубравия и Ясавия. Позднее сформировалась триада «ханафизм–матуридизм–ясавизм», объединившая тюркское мировоззрение, исламские ценности, религию и традиции. Это наследие сохранилось в Казахском ханстве и стало основой единства казахского духовного пространства.

Ключевые слова: Золотая Орда, улус Джучи, ханы, религия, ислам, несторианство, буддизм, тенгри.

Tolebi OSPAN¹, Torali KYDYR², Nauryzbai UTPENOV³

¹ *Nur-Mubarak Mısır İslam Kültür Üniversitesi, doktora öğrencisi (Almatı, Kazakistan),
e-mail: otolebi@list.ru*

² *KMDİ İslam Araştırmaları Enstitüsü Müdürü, Filoloji Bilimleri Aday, Doçent
(Almatı, Kazakistan), e-mail: qydyr.torali@gmail.com*

³ *Nur-Mubarak Mısır İslam Kültür Üniversitesi, Araştırmacı, PhD, (Almatı, Kazakistan),
e-mail: info@muftyat.kz*

Altın Orda Hanlarının Uyguladığı Din ve Hoşgörünün Temelleri

Özet. Makalede, Altın Orda hanlarının dinî inançlarına ilişkin Orta Çağ yazılı kaynakları ve bilimsel görüşler incelenmektedir. Cuci Ulusu'nda Tengricilik, Budizm, Hristiyanlık ve İslam'ın etkileri ele alınmaktadır. Cuci, Batu ve Mengü Timur'un dinî hoşgörüsü ile Berke, Özbek ve Canibek hanların İslamlaşma sürecindeki rolleri ortaya konulmaktadır. Özbek Han'ın İslam'ı kabulü konusunda yeni değerlendirmeler sunulmakta, Tokta Han'ın hayatının sonlarında Müslüman oluşu güncel araştırmalar temelinde incelenmektedir. Cengiz Han'ın "Büyük Yasa"sında yer alan bütün dinlere eşit saygı ilkesi zamanla zayıflamış ve yöneticiler yerel halkların inançlarını benimsemeye başlamıştır. Bu durum Cuci, Çağatay ve İlhanlı devletlerinde görülmüştür. Sonuçta bu devletlerin yöneticileri İslam'ı kabul ederek yerel kültürlerle bütünleşmiştir. Cuci Ulusu'ndaki İslamlaşma üç aşamada gerçekleşmiştir. Berke Han İslam'ı devlet dini düzeyine yükseltmiş, Özbek ve Canibek dönemlerinde ise halk kitlesel olarak İslamlaşmıştır. Fıkıhta Hanefilik, itikatta Mâtürîdîlik, manevi eğitimde Kübrevîlik ve Yesevîlik yerleşmiştir. Daha sonra "Hanefî-Mâtürîdî-Yesevî" üçlüsü hâkim olmuş; Türk dünya görüşü İslami değerlerle, din ise gelenekle bütünleşmiştir. Bu miras Kazak Hanlığı'nda korunarak Kazak manevi dünyasının birliğinin temelini oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: Altın Orda, Cuci Ulusu, hanlar, din, İslam, Nasturi, Budist, Tengri.

Кіріспе

Шыңғыс ханның «Ұлы жасағында» ешбір дінге артықшылық берілместен, бәріне құрметпен қарау ұстанымы ашып көрсетілгендіктен де, оның ұлдары өзіне бағынышты халықтың наным-сеніміне тиіскен жоқ. Қайта оның билігінің құрамына енген алып территорияда бірнеше дін қатар өмір сүрді. Мұны ұлы жорықтардан кейін пайда болған Жошы, Шағатай, Үгедей ұлыстарының алғашқы жылдарынан да көруге болады. Шыңғыс ұрпақтары жергілікті халықтың дініне толеранттылық танытты дегенімізбен де, таққа отырған ханның айналасына діни идеялас адамдардың жиналатыны анық. Мемлекеттік саясат билеушілердің ой-пікіріне негізделеді. Идеологияның қалыптасуы бірінші тұлғаның қай дінді ұстанатындығына тікелей байланысты.

Мемлекетте ешбір дінге артықшылық берілмегендіктен де, алғашында ел билеушілері өздеріне «жаққан» дінді қабылдады. Басым элитаның діни ұстанымына байланысты ханның өз сенімін ауыстырған кездері де болды. Мысалы, Шағатай ұлысының ханы Тармаширин буддист отбасында дүниеге келгенімен де, 1325 жылы христиандықты қабылдаған. Алайда бұл сенімде ұзақ қалмастан, үш жылдан кейін (шамамен 1328-1329 жж) исламды қабылдап, өз есімін Әлэ әд-Дин Мұхаммед деп өзгертіп, Сұлтан әл-Ағзам («Ұлы сұлтан») деген титулға қол жеткізген. Содан жергілікті будда және христиан дінін ұстанатындардың діни дербестігін айтарлықтай шектеп, ұлыстың заңдарын шарифат шарттарына қарай бағындырған (Хаутала, 2018: 684). Содан Ислам мемлекеттік дін дәрежесіне көтерілген (Петров, & Ускенбай, 2010: 10)

Ал, илхандар билігінің негізін қалаған Хулагу (1217-1265 жж.) алғашында шаман дінін ұстанғанымен өмірінің соңында будда дініне қызығушылығы артқан. Туған анасы Сорхахтани мен әйелі Докуз хатун христиан-несториан болғандықтан да, осы дінге бүйрегі

бұрып тұрған. Илхандық билеушілер тәңірлік, христиан-несториандық, буддалық діндерді ұстанғанымен жарты ғасыр өтпестен (анығы ғырық жылдан кейін, 1256-1295 жж.) тұтас исламдық елге айналды. Мұсылманшылықты қабылдап, атын Махмұт деп өзгерткен Ғазан хан (1271-1304) исламды мемлекеттік дін ретінде жариялады. (Петров, 2010: 10).

Сол секілді Жошы ұлысында алғашқы кезеңде белгілі бір дінге үстемдік берілмегенімен де, бертін келе тәңірлік, христиан-несториан, будда және ислам дін өкілдерінің арасында рухани кеңістікке талас жүрді. Әр діннің өкілдері өз сеніміндегі ханның билікке келуін қалады. Сол арқылы өздерінің діни ұстанымын елдің негізгі рухани тірегіне айналдырғысы келді. Бату (1227-1255 жж.) тәңірлік сенімде, одан кейін таққа келген Сартақ (1255-1256 жж.) христиан дінін ұстанды. Ал, Берке (1257-1266 жж.) мұсылмандықты қабылдады.

Билік пен халықтың арасындағы басты ұстын – ортақ дін. Хан қаншалықты абсалютті билікке қол жеткізгенімен де, бұқарамен бір имани-сенімде болмаса, ондай билік ерте ма кеш пе, соңында әлсірейді. Осыны түсінген билеушілер өздеріне бағынышты басым халықтың дінін ұстануға тырысты. Нәтижесінде Алтын Орда тұтастай исламданды. Жошы ұлысының исламдану үдерісі – қазақ руханиятының өзегі, дәстүрлі діни танымдарымыздың негізі екенін ескерсек, онда бұл мақаланың өзектілігі де арта түседі.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеу жұмысында тарихи-деректік, салыстырмалы-талдамалық және жүйелі талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ, исламтанулық, филологиялық, теологиялық, герменевтикалық талдауға орын берілді. Зерттеу барысында ортағасырлық араб, парсы және түркі тілдеріндегі жазба ескерткіштер дереккөз ретінде алынып, отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды. Хандардың ұстанған дінін ашып көрсету арқылы Жошы ұлысындағы діни ахуалды ашып көрсету көзделді. Алтын Ордадағы исламдану үдерісін көрсету арқылы билік, дін және қоғам қарым-қатынасы талданды.

Нәтежиелері және талқылау

XIII-XIV ғғ. Жошы ұлысындағы діни ахуал

Шыңғыс ханның «Жасағына» сүйенген Алтын Орданың алғашқы хандары өздеріне бағынышты халықтардың дініне тиіспегендіктен де, ұлыста көне тәңірлік сеніммен қатар, будда, христиан және исламды ұстанатындар қатар өмір сүрген. Тіпті бір діннің бірнеше ағымының өкілдері де, өздерінің сенімі негізіндегі үгіт-насихаттарын жүргізген. Мысалы, христианның несториан ағымы Моңғол еліндегі негізгі конфессияның бірі болғандықтан, Жошы ұлысында осы дінді ұстанатындар жиі кездесті. Одан бөлек католик ағымының ғибадатханалары Қырым, Сарай және Азов маңындағы қалаларда ашылса, тіпті көшпелілердің қоныстарында да жылжымалы діни орталықтары жұмыс жасады. Сондай-ақ, орыс және Византия православтық шіркеулері де Алтын Ордада бой көтерді. 1261 жылы Сарайда ашылған православтық епархия ұлысқа тұтқын ретінде ұсталған орыстардың діни құлшылықтарын өтейтін орынға айналды. Бұл ағымдардың негізі бір (христиан) дегенімізбен де, діни ұстанымдарында айырмашылық бар екені белгілі. Сондықтан да, Жошы ұлысының христиандық рухани кеңістігіне өзара талас та жүрді. Мысалы, Алтын Орда билеушілеріне өз ықпалдарын жүргізу үшін орыс шіркеулері несториандықты ұстанатындарды православ ағымына кіргізуге күш салды. Жошы ұлысында ханафилық фикһтық мектеп үстемдік құрғанымен ұлыстың Хarezм аймағында мутазилиттер, басқа өлкелерде Мысырдан келген мәлики мәзһабымен бірге, Әзербайжаннан тараған шиіттік ағым да бой көрсеткен. Ибн Баттута атымен танымал саяхатшы Абдулла әт-Тәнжи (1304-1368 жж.) Жошы ұлысының астанасы Сарайдағы он үш мешіттің он екісі ханафи, ал біреуі шафиғи мәзһабын ұстанатындарға тиесілі екенін жазған (Қыдыр, 2026: 5).

Сондай-ақ, Алтын Ордада ихсан іліміне негізделген Нәжм әд-Дин Кубра мен Қожа Ахмет Иасауи негізін қалаған сопылық тариқаттар да қатар өмір сүрді (Kozha, Abzhalov, & Temirkhanov, 2025: 55-64). Олар белгілі бір дәрежеде билік басындағыларға ықпал етіп қана қоймастан, мемлекеттің әкімшілік бөліктерінде де қызмет істеді. Егер де Берке ханның (1257-1266 жж.) кубрауи рухани мектебінің, ал Өзбек ханның (1313-1341 жж.) иасауи тариқат шайықтарының ықпалымен дінді қабылдағанын ескерсек, онда сопылық ілімнің Жошы ұлысын исламдандырудағы рөлі мен маңызын бағамдай беруге болады. Ақиқатты рухани ұстаз (пір) арқылы тапқан хандар басқа тариқат өкілдерін ашық түрде қудаламағанымен белгілі бір дәрежеде өзінің силсилалық жолдарына үстемдік беретіні анық. Жошы ұлысының рухани кеңістігіне деген дінаралық тартыстардың нәтижесінде ислам діні мемлекеттік деңгейге көтеріліп, ұлыстың негізгі имани-сеніміне айналды. Амалда – Әбу Ханифа, ақидада – Имам Матуриди, ихсанда – кубрауи-иасауи бауырластығы орнады. Ұлыстан Қазақ хандығы бөлініп шыққанда кубрауи тариқаты қалып, ханафи-матуриди-иасауи жолы руханияттың ұштағаны ретінде бекіді. Десек те Жошы ұлысының толық исламданғанына дейін бірнеше жыл өтті және ұлыстың хандары да бірнеше діннің иланушысы болды.

Жошы хан (1224-1227 жж.)

Алтын Орданың негізін қалаған Жошы хан дәстүрлі моңғол сенімінде болған. Десек те мұсылман тарихшылары оның исламды қабылдасамаса да, сол дінге бүйрегі бұрып тұрғанын жазған. Мысалы, парсы тарихшысы Әбу Омар Оспан бин Сирәж әд-Дин Мұхаммед Жузжани (1193-1260 жж.) өзінің «Нәсири қабаттары» («Тәбәқәт-е Нәсири») атты еңбегінде: «Анасы Берке ханды дүниеге әкелгенде, оның әкесі (Жошы): «Мен бұл ұлды мұсылман етемін, оған мұсылман сұтанасын табыңыздар, ол кіндігін мұсылманша кессін және мұсылман сүтін ішкізсін, өйткені менің ұлым мұсылман болады. Осы жарлыққа сәйкес оның сұтанасы кіндігін мұсылманша қиып, ол (Берке) мұсылманның сүтін емді. Оның тәлімгерлік мерзімі аяқталғаннан кейін бірнеше мұсылман имамды жиып, олардың ішінен біреуін оны (Беркені) Құранға үйрету үшін таңдады», – деген дерек қалдырған (Сборник материалов, 1941: 15; Нарымбет, 2023: 74). Ал, Рашид әд-Дин Фадлаллаһ әл-Намадани өзінің «Тарихтар (жылнамалар) жиынтығы» («Жәми’ әт-тәуарих») деген еңбегінде Жошы ханның он бірінші ұлының аты Мұхаммед болғанын, одан ұрпақ өрбімегенін алға тартқан (Рашид әд-Дин, 1398: 707). Алғашқы деректе Жошы ханның Беркені жастайынан мұсылманшылыққа баулығаны айтылса, екінші деректе бір ұлының атын ислам пайғамбарының құрметіне қойғаны берілсе, онда оның соңғы дінге бүйрегі бұрып тұрғанын аңғаруға болады. Себебі өз ұлының атын арабша қою басқа да, пайғамбардың атын қою басқа. Ол үшін әкенің қандай да бір дәрежеде діннің негізін қалаған пайғамбарға өзіндік ықыласы болуы қажет.

Бату хан (1227-1256 жж.), Сартақ хан (1256-1257 жж.)

Жошы хан дүниеден өткен соң таққа отырып, отыз жылдай ел билеген Батудың (1209-1256 жж.) ұстанған дініне қатысты түрлі деректер бар. Жоғарыда аты аталған парсы тарихшысы Мұхаммед Жузжани Батудың жасырын мұсылманшылықты қабылдағанын, алайда оны жарияламағанын, содан исламды ұстанатындарға толық сенім артқанын, 28 жыл тақта отырып, дүниеден өткенін жазады да, сөзінің соңын «егер ол мұсылман болса, Алла мейіріміне бөлесін, егер имансыз болып өтсе, онда Алла оның азабын жеңілдетсін» деп аяқтаған. Содан әрі Батудың моңғол салтымен жерленгеніне тоқталып, жерлеу дәстүрі туралы айтып өтеді (Сборник материалов, 1941: 15-16). Осыдан-ақ, Жузжанидің алғашқы мәліметін кейінгі дерегі жоққа шығарғанын аңғаруға болады.

Жузжанидың «Нәсири қабаттары» («Тәбәқәт-е Нәсири») еңбегі барынша мұсылманша танымға жақындатып жазылғанын ескерген жөн. Себебі ол кейбір өзіне ұнамаған тұлғаларды «дүниеден өтті де, тозаққа түсті» деп жазады. Сондай-ақ, ол Алтын Орданың алғашқы хандары Жошы мен Батуды мұсылман ретінде көргісі келіп, оларды барынша мұсылман етіп көрсетуге тырысады. Тіпті оның Бату туралы «егер ол мұсылман

болса, Алла мейіріміне бөлесін, егер имансыз болып өтсе, онда Алла оның азабын жеңілдетсін» деп жазуынан-ақ, оның өзі келтірген мәліметке күдікпен қарағанын аңғару қиын емес.

Ал, тағы бір парсы тарихшысы Әлә әд-Дин Ата Мәлік Жуейнидің (1226-1283 жж.) «Әлемді жаулаушының тарихы» («Тарих-е жәһангуша») атты еңбегінде Батудың құдайға деген ынтасы болмағандықтан да, ешбір дінді ұстанбағандығы жазылған (Сборник материалов, 1941: 21). Десек те, Бату ханның моңғолша жерленгеніне сүйеніп, оның көне тәңірлік сенімде болғанын пайымдауға болады. Алайда оның әйелі Баракчин мен баласы Сартақ несториан ағымын ұстанған. Себебі Жошы ұлысының бір бөлігі осы ағымды ұстанатын (Измайлов, 2008: 16).

Бату билігінің соңғы жылдарында түрлі діннің аясына топтасқан ақсүйектер билікке ықпал ету үшін өз сенімдегі хан тұқымын таққа отырғызды қалады. Негізінен тартыс мұсылман Берке мен христиан-несториан Сартақты қолдаушылардың арасында жүрді. Бату ханның анасы Баракчин де несториан сенімінде еді. Берке бастаған топ Моңғолиядан егемендігін алуды қаласа, Сартақты жақтаушылар сол алып империяның құрамында қала бергенді жөн көрген (Измайлов, 2012: 99-100). Себебі ол жақта өздерінің діни-идеяластары көп болатын.

Жалпы, Константинопольдің архиепископы Нестория (428-431 жж.) тарапынан негізі қаланған христианның бұл ағымы XIII-XIV ғасырларда Моңғолия мен Дешті қыпшақта негізгі сенімдердің бірі болған. Шыңғыс хан әулетінің ішінде де осы дінді ұстанғандар кездеседі. Мысалы, Батудың шешесі Баракчиннен бөлек, жоғарыда айтып өткеніміздей, илхандар билігінің негізін қалаған Хулағудің анасы Сорхатани мен әйелі Докуз хатун да осы дінде еді. Ал, Шағатай ұлысының ханы Тармаширин исламды қабылдағанға дейін несториандық христианның иланушысы болған. Сондай-ақ, басында Шыңғыс әскерімен келіп, кейіннен қазақтың орта жүз құрамына кірген кейбір ру-тайпалар да исламды қабылдағанға дейін осы дінді ұстанған. Ортағасырларда түркі әдеби тілінде осы ағымның ұстанымы негізінде «Абыздардың құлшылығы» деген жәдігер жазылған. Осыдан-ақ, несториандықтың түркі тайпаларының арасына қаншалықты дендеп енгенін аңғаруға болады. Христиан дінін ұстанған Сартақ Қарақорымнан өзін Жошы ұлысына тағайындау туралы жарлықты алып келе жатқанда жолда қайтыс болады. Оның мұсылмандарға деген көзқарасы бауыры Беркеге айтқан мына сөзінен көрінеді: «Сен мұсылмансың. Мен христиан сеніміндемін, мұсылманның түрін көру мен үшін бақытсыздық».

Берке хан (1257-1266 жж.)

Жошы ұлысының исламдануында Берке ханның алар орны ерекше. Жуейни, Ибн Халдун, әл-Әйни секілді ортағасырлық тарихшылар оның Нәжм әд-Дин Кубраның тариқатын ұстанушы Шәмс әд-Дин Бахарзидың ықпалымен дінді қабылдағанын жазған (Галиахметова, 2007: 66). Берке хан дініне берік болғандықтан да, «Жәмәл әд-Дин Ибраһим» деген атпен танымал болған. Араб тарихшысы ән-Нуайри оның сенім шырағын жағып, мұсылмандық дәстүрлерді енгізгенін, игі жақсыларды жанына жақын тартып, олармен достасқанын, өз елінде мектептер мен медреселер салғанын, тіпті әйелі Шешек те дінді ұстанып, шатырдан құрылған мешітті өзімен бірге алып жүргенін жазған (Галиахметова, 2007: 19). Кейбір араб тарихшылары оның жұбайлары мен әмірлерінің әрқайсысының имамы мен муәззині (азаншысы) болғанына тоқталған (Измайлов, 2008: 18). Беркенің ордасында болған мысырлық елшілер оның тек қыздары болғанын, ұлы сүймегенін жазған. Алайда әл-Кутуби, сұлтанның нағашысы, Берке ханның ұлы Әмір Бәдр әд-Дин Мұхаммедтің бірқатар діни еңбектердің авторы екенін, тіпті Құранға түсініктеме (тәпсір) жазғанын, екі томға жететін өлеңдер жинағы болғанын, жасы елуге жетпестен Каирде кенеттен (биіктен құлап) дүниеден өткенін атап өтеді (Бартольд, 1993: 135). Мысыр сұлтаны әл-Мәлік әз-Заһир Бейбарыстың тапсырмасымен қасиетті қала Меккеде Беркенің құрметіне құтба оқылып, мешіттерде дұға жасалады (Закиров, 1966: 56).

Беркенің тұсында ислам діні насихатталғандықтан Мысырмен саяси-дипломатиялық байланыс нығайды. Өзге діндерді (тәңірлік, буддалық, христиан-несториандық) ұстанатын билеушілері бар елдермен қарым-қатынас азайды. Тіпті қарашаңырақ – Моңғол империясынан тәуелсіздік алу жағы күн тәртібіне шықты (Измайлов, 2012: 100).

Берке хан кубрауи тариқатының шайқыларының нәтижесінде дінді қабылдағандықтан осы рухани мектеп өкілдерінің саяси биліктегі ықпалы артты. Кейбір мемлекеттік-әкімшілік жауапты қызметтерге сопылар да тартылды (Галиахметова, 2007: 84). XIII-XIV ғасырлардағы Шыңғыс хан әскерінің жорығының нәтижесінде қираған мәдениет ошақтары қайта тіктеліп, мешіт, мұнаралар салынды, әулиелердің басына кесене тұрғызылып, сопылық бауырластықтар құрылып, олар үшін арнайы уақыптар бөлінді. Сопылық дамып, Алтын Орданың идеологиясы мен мәдениетіне қатты әсер етті.

Меңгі-Темір (1266-1280 жж.), Туда-Меңгі (1281-1287 жж.)

Меңгі-Темір өз бабаларының дінін ұстанып, Шыңғыс хан «Жасағы» негізінде барлық дінге құрметпен қарауды ұсынды. 1267 жылы ол орыс метрополитенін бірқатар міндеттемелерден (алым-салықтан, «тамға» және соқа салығынан, сондай-ақ көлік арбаларын бөлу және азық-түлікпен қамтамасыз ету міндеттемелерінен) босатытын жарлыққа қол қойып, Алтын Орда билеушілері мен орыс шіркеуінің арасындағы қарым-қатынастарды реттеді (Гарустович, 2012: 78).

Меңгі-Темірден кейін билікке отырған Туда-Меңгі (1281-1287 жж.) исламды қабылдап, Мысыр сұлтанына елші жіберіп, өзіне лайықты мұсылманша құрметті есім беруін, сондай-ақ, дін дұшпандарына жорыққа шыққанда қолдану үшін халиф пен сұлтаннан ту мен дабыл жіберуді сұрайды (Измайлов, 2008: 21). Оның сопылыққа берілгендігі соншалық, билік істеріне салғырт қарағаны, шайқылар мен пақырларға жақын болып, тәркідүниелікке салынғаны, нәтижесінде биліктен бас тартып, орнына Төле Бұқа таққа отырғаны «Рукн әд-Дин Бейбарыстың жылнамасында» жазылған (Галиахметова, 2007: 77). Содан таққа Тарбудың баласы, Батудың немересі Төле Бұқа отырған. Ол тәңірлік сенімде болған. Бектербегі Ноғаймен арадағы кикілжіңдердің нәтижесінде тақта ұзақ қала алмаған.

Тоқта хан (1291-1312 жж.)

Тоқтаның қай дінді ұстанғандығы туралы түрлі деректер сақталған. Арабтың тарихшысы Тақи әд-Дин Әбу әл-Аббас Ахмет ибн Әли әл-Мақризи (1364-1442 жж.) оның будда дінін ұстанғанын жазған. Алайда басқа мәмлүктік авторлар Тоқтаның тәңірлік сенімде болғанын, буддистерге ілтипат көрсеткенімен де, мұсылмандарға бүйрегі бұрып тұрғанына тоқталған. Ал, католиктік миссионерлер қызметінің батыстық теоретигі Раймонд Луллий 1308 жылы Тоқтаның айналасына мұсылман хатшыларын жинап, осы діннің таралуына ықпал еткенін өкінішпен атап өткен (Хаутала, 2012: 685). Ал, әл-Муфаддал болса, Тоқтаның исламды қабылдағанын, содан оның билігі тұсында мұсылманшылық дәстүрдің артқанына тоқталады. Сондай-ақ, оның ұлы Елбасардың да исламға бет бұрғаны жазылған (Хаутала, 2012: 685). Каффалық анонимдік францисконың 1323 жылы 15 мамырда жазған 2-ші хатында Тоқтаның христианның католик ағымын ұстанып дүниеден өткені, ұш ұлының да осы дінде болғаны, алайда екеуінің діннен қайтқаны, тек бір ұлының ғана христиандыққа берік болғаны айтылған (Григорьев, 2002: 30; Хаутала, 2012: 46). Тарихшы Г.Галиахметова жиырма үш жыл тақта отырған Тоқтаның шамандық сенімде болғанымен де, ішкі және сыртқы саяси ахуалдың күрделілігіне байланысты елде сопылықтың артқанын атап өтеді. Себебі сыртқы жағдайдар исламды жедел қабылдауды талап етсе, ішкі ахуал шаманизм мен исламды ұстанушылар арасындағы текетірістің өршуімен байланысты еді (Галиахметова, 2007: 81). Бізге жеткен ортағасырлық деректер мен кейінгі тарихшылардың тұжырымдарында ортақ пікірдің жоқ екенін Тоқтаны буддист, мұсылман, тәңіршіл, христиан ретінде көрсетуінен байқауға болады. Осы жағына назар аударған Н.П.Петров пен К.З.Ускенбай Тоқты ханның имани сеніміне қатысты осы уақытқа дейін жеткен тұжырымдарды жинақтап, өзіндік пікірлерін білдірген. Олар XIII-

XIV ғғ. Жошы, Хулагу және Шағатай ұлыстарындағы соғылған теңгелерді зерделеп, онда таңбаланған жазулардағы ханның титулына, мұсылманша лақабына, сондай-ақ, исламды қабылдағаннан кейінгі мұсылманша атын негізгі өлшем ретінде алып, соңғы жылдардағы теңгелердегі «султан әл-әғзам ғийас әд-дин» («Діннің қорғаушысы ұлы сұлтан») деген жазуға сүйеніп, Тоқтының жоқ дегенде 706/1306-1307 жылдары Исламды қабылдағанын жазады (Петров, & Ускенбай, 2010: 41). Тоқтаның мұсылманшылықты ұстанғанын оның билігі кезінде исламның Беркенің заманынан кейінгі жаңа тынысы ашылуымен, мұсылманшылықтың қалаларда кеңінен таралуымен, сыртқы және ішкі саясатта мұсылмандардың ықпалының артуымен (Измайлов, 2008: 21) байланыстыруға негіз бар. Сондай-ақ, Жошы ұлысының негізгі діни-танымдық жәдігерлерінен саналатын Нәсир әд-Дин Бұрхан әд-Дин Рабғұзидың «Қиссас әл-әнбиясы» («Пайғамбарлар тарихы») Тоқта ханның билігі тұсында жазылғанын да атап өткен орынды.

Өзбек хан (1313-1341 жж.)

Тоқтадан кейін Өзбек ханның таққа отыруымен Жошы ұлысындағы исламдану үдерісі күшейді. Оның билігі тұсында ислам дінін насихаттауға арналған түркі әдеби тілінде діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық еңбектер көптеп жазылды. Мұсылмандың ықпалы артып, ішкі және сыртқы саясаттағы негізгі бағыттарды анықтаушы негізгі күшке айналды. Бізге дейін жеткен деректер мен осы саланы қарастырған тарихшылардың зерттеулерінде Өзбек ханның Жошы ұлысындағы исламдану үдерісіне зор ықпал еткені жазылғанымен де, оның дінді қабылдау уақытына қатысты түрлі пікірлер орын алған. Осы жағына назар аударған Д.Исхаков орыстың тарихи дәстүрінде оның 1313 жылы дінді қабылдағаны көрсетілгенімен де, орыс жылнамаларында Өзбектің «құдайдан безген орыс сарацин сеніміне» кіруі сәл кейінірек деп (1318-1319 жж.) жазылғанын ескеріп, шынтуайтында ханның одан ертерек 1312-1313 жылдары исламға кіргенін алға тартқан (Исхаков, 2012: 130). Илхандықтар дәуіріндегі Банакати шежіресінде оның 1317 жылға жетпестен иманға келгені жазылса, ал тимуридтер дәуірінде хатқа түскен «Шәжәрәт әл-Әтракта» бұл оқиғаның һижри 720 жылы (1320-1321 жж.) болғаны көрсетілсе, Ұлықбектің «Тарих-и улус-и әрбәғә» еңбегінде Өзбектің «таққа отырғаннан кейін сегіз жыл өткен соң» (һижри 720 ж.) исламды қабылдағаны анық көрсетілген (Исхаков, 2012: 131). Осы автор Кашанидің дерегінде де Өзбек ханның һижри 712 жылы 10 зул-хиджа (8 сәуір 1313 ж.) айында исламға кіргені жазылғанына, бұл мәліметті Алтын Ордада соғылған теңгелердің де қуаттайтынына тоқталады. Оған айғақ ретінде һижри 717 жылы (1316-1317 жж.) соғылған тиындағы «Алладан басқа тәңрі жоқ, Мұхаммед Оның елшісі» деген кәлимә-и шәһәдәтті, одан әрірек һижри 715 жылы соғылған тиындағы «сүнниттік нышанды», сондай-ақ, П.Петров пен К.Ускенбайдың зерттеулеріне сүйеніп, Мохшида 1313-1314 жылдары (һижри 713 ж.) соғылған тиындағы Өзбек ханның «Алланың рақымымен әділ Сұлтан» деген мұсылмандық атымен бірге, ондағы «ғийас әд-дунийә уә әд-дин», яғни «дүние мен діннің қорғаушысы» деген титулының жазылуын ұсынады да, Өзбектің мұсылман билеушісі ретінде таққа отырғанын баса айтады. Оған қосымша һижри 714 жылы (1314-1315 жж.) Қырымда салынған мешіттегі «Ұлы хан Мұхаммед Өзбектің билігі кезінде» деген жазуды алға тартып, ханның таққа отыру уақытындағы діни-саяси жағдайларды есепке алып, оның исламға кіруі ұзаққа созылмаған болуы тиіс деп түйіндеген (Исхаков, 2012: 135-136).

Көптеген тарихшыларға дереккөз болған анонимдік «Шәжәрәт әл-әтракте» Өзбек ханның һижри 712 жылы (1312-1313 жж.) таққа отырғаны, тұруға жайлы, аң аулауға ыңғайлы жер болғандықтан да, сегіз жылдай өз елімен бірге Дешті Қыпшақтың солтүстігінде тұрғаны, билік құрғанына сегіз жыл болғанда шайқылардың шайқы, кутб әл-әқтаб, әулие Зеңгі атаның шәкірті Сейіт атаның арқасында һижри 720 жылы (1320-1321 жж.), түркі күнтізбесі бойынша тауық жылы, исламды қабылдау құрметіне ие болғаны, содан Сейіт ата Өзбек ханды Сұлтан Мұхаммед Өзбек хан деп атағаны жазылған. Сондықтан да оның дінді қабылдауын зерттеген В.В.Бартольд, Г.Г.Галиахметова,

Г.Н.Гарустович секілді және т.б. тарихшылар осы деректі келтіріп, өздерінің ғылыми тұжырымдарын ұсынған (Бартольд, 1993: 136; Галиахметова, 2007: 80; Гарустович, 2012: 91). Зерттеушілердің басым бөлігі, осы дерекке сүйеніп, Өзбек ханның дінді қабылдауын хандықтың сегізінші жылы деп көрсеткен. Алайда, «Шәжәрәт әл-әтрәктегі» «Сұлтан Мұхаммед Өзбек ханның билігі ол ислам дінін қабылдағанға дейін сегіз жылға, ал қабылдағаннан кейін отыз жылға созылды» деген жеріне назар аударған Г.Гарустович соңғы көрсетілген мерзім, яғни отыз жыл деген қате екенін, себебі оның билігі отыз жылға (1312-1342 жж.) созылғанын, сондықтан да таққа отырдан алдыңғы сегіз жыл жаңылыстан туғанын алға тартқан. Сонымен бірге, Өзбектің әкесі Тоғрылжаның «кәпір» болуы болашақ билеушінің исламды қабылдау мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайтынын жазады. Ол әр-Бирзалидің Тоқта қайтыс болғанда, оның орнына отыз жастағы Өзбек келді, деген жазбасына сүйеніп, жиырма екі жастағы адамның өз діни сеніміне қатысты маңызды шешім қабылдауға толық шамасы жететінін алға тартқан (Гарустович, 2012: 91).

Десек те, осында назар аударарлық бір мәселе бар, дінді қабылдау бір бөлек те, пірге қол беріп, тариқатта жүру басқа екені. Яғни, мұсылманның дінді қабылдау мен рухани ұстазға қол беріп, тариқатқа кіргені екі бөлек дүние. Әдетте тумысынан мұсылман болғанымен де, кейіннен белгілі бір жасқа келгенінде заманының рухани ұстазына қол берген діни тұлғалар жиі кездеседі. Мысалы, мәуләуи тариқатының негізін қалаған Жәләл әд-Дин Мәуләнә Руми (1207-1273 жж.) басында фақиһ болып жүргенімен де, рухани ұстазы Шәмс Тебризиге жолыққаннан кейін ғана оған байғат беріп, сопылық жолға түскен. Яғни, Мәуләнә Руми ұстазы Шәмс Тебризиге дейін де шарифат шарттарын орындап қана қоймастан, белгілі бір дәрежеде фәтуа беретін фақиһ деңгейінде болған. Сондықтан да, бұл кездесуді мутасаууфтар «Екі дарияның түйісуі» («Бәр хурд-е ду дәрийа») деп атаған. Бұдан Мәуләнә Руми ұстазы Тебризидің арқасында исламды қабылдады, оған дейін имансыз болған деген ой тумаса керек. Себебі шарифат – діни құқықтық нормалармен өмір сүру болса, тариқат – кемелдікке жетелер рухани жол. Тариқатқа кірген соң рухани кемелдену басталады. Мұндай жағдайлар шайқылардың ғибратты ғұмырында жиі кездеседі. Осы секілді Өзбек ханның Сейіт атаның ықпалымен рухани жолға кіргені оның исламды сол кезде ғана қабылдады деген ойды білдірмесе керек. Қайта оның исламдағы жолы тариқатқа дейінгі және кейінгі болып екі сатыдан тұратынын білдіреді. Ол Зенгі атаның шәкірті Сейіт атаға қол беріп, оған мүрит болып, иасауи тариқатына кірген. Пақырларды құрметтеп, оларға мейірімділік танытқан, шайқыларды зиярат етіп тұрған. Берке ханның тұсында кубрауи рухани мектебі өкілдерінің салмағы басым болса, Өзбек ханның билікке келуімен иасауилік аталардың ықпалы артқан (Жандарбек, 2024: 222).

Өзбек ханның тұсында Жошы ұлысында исламдану үдерісі қарқынды жүрді. Алтын Орда Ислам өркениетінің аясына кірді. Өзбек ханнан бастап теңгелерге хандардың мұсылманша аты толық жазыла бастады. Өзбек хан – «Сұлтан Мұхаммед Өзбек хан», Жәнібек (1342-1357 жж.) – «Сұлтан Жәләл әд-Дин Махмұт», ал, Тоқтамыс (1379-1395 жж.) – «Сұлтан Нәсир әд-Дин» деген атпен теңгелерге соғылған (Измайлов, 2012: 110). Өзбек ханның таққа отырған жылынан бастап, яғни 1313 жылдан кейін таққа тек мұсылмандар ғана отырған. Әр жұмада олардың құрметіне құтба оқылған (Измайлов, 2008: 22-24).

Жәнібек хан (1342-1357 жж.), Бердібек хан (1357-1359 жж.)

Өзбек ханнан кейін таққа отырған Жәнібек хан өз әкесінің ісін жалғастырып, ұлысты толық исламдандырды, пұтқа табынушылардың ғибадатханаларын қиратып, көптеген мешіттер мен медреселер салдырды. Ұлысқа жер-жерден ғалымдар ағылды. Ислам елдеріне тән салт-дәстүрлер ене бастады.

Жәнібек кішкентайынан мұсылмандық дәстүр аясында ұлғайған. Оның тәрбиесімен Өзбек ханның рухани ұстазы Сейіт ата айналысқан (Исхаков, 2012: 150). Ортағасырлық авторлар Жәнібек ханның әділдігін 531-579 жылдар аралығында турашылдығымен елді басқарған сасандық «Анушируанның әділдігіне бағалаған» (Галиахметов, 2007: 62). И.Миргалеев әл-Хаж Әбд әл-Ғаффар Қырымидың Жәнібек ханның әділдігі мен адал

шешімі негізінде оны пайғамбардың сахабасы және сүнниттер тарапынан аса құрметтелген екінші халиф Омар әл-Фарукпен (Хэзрәті Умәр әл-Фәруқ гібі мухкәм-у мубәрәм еді дерлер) салыстырғанын алға тартып, оның астарында Омар халифты ұнатпайтын шиіттер шоғырланған хулагулік Иранның бөліктерін жаулап алғандықтан да, солай аталмады ма екен деген ой тастаған (Миргалеев, 2012: 15). Ал, Г.Н.Гарустович сол заманда шиіттердің Ираннан Еділге қоныс аударғанын, бұл жағдай Жошы ұлысында шиелініс тудырмағанын, себебі ол кезде сүнниттер мен шиіттердің өзара тату өмір сүргендігімен байланыстырады (Гарустович, 2012: 93). Расында да, сүнниттер («әһлі суннәт») мен шиіттердің («әһлі тәшәййуғ») арасындағы қарама-қайшылық діни-ақидалық мәселелерде жатқанымен де, діни-саяси идеологиялық тартысқа ұласуы XVI ғасырдан, яғни Сефевидтер династиясының (1501-1736 жж.) билікке келуімен тікелей байланысты. Сондықтан да, Жәнібекті мұсылмандар әмірі («Әмир әл-муминин») Омар әл-Фарукпен салыстырудың астарында діни-идеологиялық текетірес емес, қайта Жошы ұлысы ханының әділдігін әспеттеу деп ұққан дұрыс.

Жәнібек ханнан кейін оның ұлы Бердібек такқа отырады. Атасы Өзбек пен әкесі Жәнібектің жарты ғасырлық исламдандыру саясатының нәтижесінде дүниеге келгендіктен де, ол да мұсылманшылық ғұрыптардан қашық болмаған. әл-Хаж Әбд әл-Ғаффар Қырымиді оның діндар (мутә дәйин иди) екенін, аса зерек болмағандықтан да, Толыбайдың аталығында, яғни тәрбиесінде болғанын жазады. И.Миргалеев осындағы «аталық» деген сөздің астарына үңіліп, оның мемлекет басқарудағы тәлімгер болуы әбден мүмкін екенін, сонымен бірге бұл ұғымның сопылықтағы «силсила» қағидасына (ата, пір) да сәйкес келетінін жазып, Бердібектің өз «аталығына» «бағыныштылығының» мәнін ашып көрсететінін жазады (Миргалеев, 2012: 15).

Қорытынды

Шыңғыс хан жорығы нәтижесінде пайда болған Жошы, Шағатай, Илхандар мемлекеті бертін келе толықтай исламданды. Басында «Ұлы жасаққа» негізделіп, өз иеліктеріндегі жергілікті халықтардың сеніміне кеңшілік білдірді. Билеуші хандар басында тәңірлік, буддалық, христиан-несториандық діндерді ұстанғанымен де, бертін келе олардың ұрпақтары бүтіндей ислам дінін қабылдады. Нәтижесінде өздері негізін қалаған ұлыстар ислам өркениетінің ажырамас бөлігіне айналды.

Жошы ұлысында ерте ме, кеш пе исламдану процесі жүруі заңдылық еді. Себебі ұлыстың құрамына кірген Еділ-Бұлғар, Кавказ, Орталық Азия халықтары мұсылман болатын. Осы жерлерді өз қарамағында ұстаған Алтын Орда билеушілері өздері басқа дінді ұстанса да, жергілікті халықтардың сеніміне құрметпен қарады. Жошы мен Бату хандар мұсылмандарға иек артып, мемлекеттік басқару істерінде олардың әлеуетін ұтымды пайдалануға тырысты. Ал, христиан сеніміндегі Сартақ, тәңірлік жолды ұстанатын Меңгі-Темір де ұлыстағы мұсылмандармен текетіреске бармауға тырысты. Берке, Туда-Меңгі, Тоқта, Өзбек, Жәнібек және Бердібек хандар исламды қабылдап, мұсылманшылық ғұрыптардың кең тарауына ықпал етті. Әсіресе, Өзбек пен Жәнібектің ұлыста исламдану үдерісі қарқынды жүрді. Сопылық тариқаттар (кубрауи, иасауи) елдің ішкі және сыртқы саясатына араласатын деңгейге көтерілді. Жошы ұлысы исламдануының екінші кезеңінде Иасауи рухани мектеп өкілдері қарқынды жұмыс жасады.

Алтын Ордада фикһта – Имам Ағзам, ақидада – Имам Матуриди, ихсанда – кубрауи және иасауи ілімдері негізгі ұстын болды. Бертін келе «ханафи-матуриди-иасауи» ұштағаны руханияттың ажырамас бөлігіне айналды. Осы тұста дін мен дәстүр сабақтасты. Түркілік дүниетаным мен ислами көзқарас ұштасты. Нәтижесінде дәстүрлі діннің негіздері қаланды. Жошы ұлысы діни мәдениетінің қазақ руханиятында алар орны ерекше. Сондықтан да, қазақ даласындағы діни антропологияны қарастырғанда Алтын Орда мәдениетін дінтану, исламтану, шығыстану тұрғысынан зерттеу маңызды.

Сондай-ақ, исламды қабылдамаған Жошы, Бату, Меңгі-Темір хандар өз ұлысындағы халықтардың сеніміне құрметпен қарады. Бірнеше халықтар қатар өмір сүретін мултиімәдени қоғамда өзгенің діні мен ұстанымына толеранттылық таныту – демократияның негізгі шарттарының бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Бартольд, В. В. (1993). *Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. Жалын.
- Галиахметова, Г. Г. (2007). *Ислам в Золотой Орде: Традиции религиозного опыта*. Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Гарустович, Г. Н. (2012). Религиозная ситуация в Золотой Орде глазами современников. В *Ислам и власть в Золотой Орде* (с. 73–98). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Жандарбек, З. Ж. (2024). *Йасауи жолының Алтын Орда тарихындағы рөлі: Түркі-ислам тарихы*. Орхон.
- Закиров, С. (1966). *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XV вв.)*. Наука.
- Измайлов, И. Л. (2008). *Ислам в Золотой Орде*. Татарское книжное издательство.
- Измайлов, И. Л. (2012). Принятие ислама в Улусе Джучи: Причины и этапы исламизации. В *Ислам и власть в Золотой Орде* (с. 98–117). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Исхаков, Д. М. (2012). Проблема «окончательной» исламизации Улуса Джучи при хане Узбеке. В *Ислам и власть в Золотой Орде* (с. 129–154). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Kozha, M., Abzhalov, S., & Temirkhanov, B. (2025). Ahmet Yesevi Mezarinin Etrafindaki Eski Yapılarla İlgili Görüşler ve Yeni Bulgular. *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 114, 55–64. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1424948>
- Қыдыр, Т. Е. (2026). *Жошы ұлысының әдеби жәдігерлері*. Adal kitap.
- Миргалеев, И. М. (2012). Сведения ал-Хадж Абд ал-Гаффара Кырыми об исламизации в Золотой Орде. В *Ислам и власть в Золотой Орде* (с. 6–18). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Нарымбет, Г., & Қыдыр, Т. (2023). Жошы ұлысының тарихына қатысты парсы деректерінің ерекшеліктері. *ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы*, 104(1), 68–76.
- Петров, П. Н., & Ускенбай, К. З. (2010). Вопросы исламизации улуса Джучидов и вероисповедание хана Токты (690/1291–712/1312–1313 гг.). *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана*, 1, 10–53.
- Рашид әд-Дин Фәзлуллаһ Хәмәдони. (1398). *Жами ‘ат-тауарих*. Мирос-е мәктуб.
- Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Т. 2. Извлечения из персидских сочинений* (В. Г. Тизенгаузен, сост.; А. А. Ромаскевич & С. Л. Волин, обраб.). (1941). Издательство Академии наук СССР.
- Хаутала, Р. (2012). Исламизация татар, согласно латинским источникам конца XIII – первой половины XIV века. В *Ислам и власть в Золотой Орде* (с. 18–73). Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Хаутала, Р. (2018). Исламизация Джучидского и Хулагуидского улусов в сравнении: Точки зрения мусульманских и христианских источников. *Золотоордынское обозрение*, 6(4), 676–695.

REFERENCES

- Bartol'd, V. V. (1993). *Tyurki: Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii* [The Turks: Twelve Lectures on the History of the Turkic Peoples of Central Asia]. Zhalyyn. (In Russian).
- Galiakhmetova, G. G. (2007). *Islam v Zolotoy Orde: Traditsii religioznogo opyta* [Islam in the Golden Horde: Traditions of Religious Experience]. Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian).
- Garustovich, G. N. (2012). Religioznaya situatsiya v Zolotoy Orde glazami sovremennikov [The Religious Situation in the Golden Horde Through the Eyes of Contemporaries]. V *Islam i vlast' v Zolotoy Orde* (s. 73–98). Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian).

Zhandarbek, Z. Zh. (2024). *Yasaui zholynyn Altyn Orda tarikhyndagy roli: Turki-islam tarikhy* [The Role of the Yasawi Path in the History of the Golden Horde: Turkic-Islamic History]. Orkhon. (In Kazakh).

Zakirov, S. (1966). *Diplomaticheskie otnosheniya Zolotoy Ordy s Egiptom (XIII–XV vv.)* [Diplomatic Relations between the Golden Horde and Egypt (13th–15th Centuries)]. Nauka. (In Russian).

Izmaylov, I. L. (2008). *Islam v Zolotoy Orde* [Islam in the Golden Horde]. Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. (In Russian).

Izmaylov, I. L. (2012). Prinyatie islama v Uluse Dzhuchi: Prichiny i etapy islamizatsii [The Adoption of Islam in the Jochi Ulus: Causes and Stages of Islamization]. V *Islam i vlast' v Zolotoy Orde* (s. 98–117). Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian).

Iskhakov, D. M. (2012). Problema «okonchatel'noy» islamizatsii Ulusa Dzhuchi pri khane Uzbeke [The Problem of the “Final” Islamization of the Jochi Ulus under Khan Özbek]. V *Islam i vlast' v Zolotoy Orde* (s. 129–154). Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian).

Kozha, M., Abzhalov, S., & Temirkhanov, B. (2025). Ahmet Yesevi Mezarinin Etrafindaki Eski Yapılarla İlgili Görüşler ve Yeni Bulgular [Views and New Finds About the Old Buildings Around the Tomb of Ahmet Yesevi]. *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 114, 55–64. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1424948> (In Turkish).

Qydyr, T. E. (2026). *Zhoshy ulysynyn adebi zhadigerleri* [The Literary Heritage of the Jochi Ulus]. Adal kitap. (In Kazakh).

Mirgaleev, I. M. (2012). Svedeniya al-Khadzh Abd al-Gaffara Kyrymi ob islamizatsii v Zolotoy Orde [Al-Hajj Abd al-Ghaffar al-Qirimi's Account of the Islamization of the Golden Horde]. V *Islam i vlast' v Zolotoy Orde* (s. 6–18). Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian).

Narymbet, G., & Qydyr, T. (2023). Zhoshy ulysynyn tarikhyna qatysty parsy derekterinin erekshelekteri [The Characteristics of Persian Sources on the History of the Jochi Ulus]. *QazUU khabarshysy. Shygystanu seriyasy*, 104(1), 68–76. (In Kazakh).

Petrov, P. N., & Uskenbay, K. Z. (2010). Voprosy islamizatsii ulusa Dzhuchidov i veroispovedanie khana Tokty (690/1291–712/1312–1313 gg.) [The Islamization of the Jochid Ulus and the Religious Affiliation of Khan Toqta]. *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*, 1, 10–53. (In Russian).

Rashid ad-Din Fazlullah Hamadoni. (1398). *Zhami' at-tauarikh* [Zhami' at-tauarikh]. Miros-e maktub. (In Arabic).

Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy: T. 2. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy (V. G. Tizengauzen, sost.; A. A. Romaskevich & S. L. Volin, obrab.) [Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde]. (1941). Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (In Russian).

Khautala, R. (2012). Islamizatsiya tatar, soglasno latinskim istochnikam kontsa XIII – pervoy poloviny XIV veka [The Islamization of the Tatars According to Latin Sources from the Late 13th to the First Half of the 14th Century]. V *Islam i vlast' v Zolotoy Orde* (s. 18–73). Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian).

Khautala, R. (2018). Islamizatsiya Dzhuchidskogo i Khulaguidskogo ulusov v sravnenii: Tochki zreniya musul'manskikh i khristianskikh istochnikov [A Comparison of the Islamization of the Jochid and Hulaguid Uluses: Perspectives from Muslim and Christian Sources]. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 6(4), 676–695. (In Russian).